гөрешйәрди — дийип, Хорезми Абдылмәлигиң сөзүни
бөлди. — Ядыңдамы, Мамун ибн Решит өлмезинден
бәш-он йыл озал, ягны 827-нжи сенеде Михна дөрет-
мек барада перман берипди?! Шол перман йөне ерден
дөремеди. Шо махал кераматлы Гурханың Аллатага-
ланың сөзүдигине ынанмажак боляанлар пейда болуп-
ды. Михнаның тарапдарлары дин алымларының, шей-
ле хем фикх билен (мусулман хукугы) мешгул болян-
ларың Гурханың ярадыландыгыны хат үсти билен ык-
рар этмеклерини гурапдылар. Мамун ибн Решит бе-
йик халыфды, ятан ери ягты болсун, ол юрдуң ягда-
йыны оңат билйәрди.

Мухаммет Хорезми улудан демини алып, Абдыл-
мәлигиң пикирини жемләрине гарашды. Астроном до-
вам этди:

— Халыпам, сизиң айдан затларыңыз мениң шу
гүнки ялы ядымда. Йөне мени иңкисе гойян зат баш-
га. Нәме үчин халыфымыз Мамун руханылара диенни-
ни этдирип билйәрди-де соңкы халыфлар олара долы
эрк эдип билеоклар?..

— Хәзир дөвүр башга. Бизиң гөзүмизиң өңүнде
юрдуң, тутуш халыфатың дурмушында улы өзгериш-
ликлер болуп гечйәр. Хәзир юваш-ювашдан дүнъеви
хәкимнетлер пейда болуп, өзбашдак дөвлетлер дөре-
йәр. Хәзир халыфат сыясы тайдан даргап башлады.
Өзбашдак дөвлетлериң энчемеси эмеле гелди. Өзүң
гөрүп дурсуң, Мервде Тахыр ибн Хүсейиниң тарап-
дарлары көпелйәр. Хорезм, Эйраның бир топар шә-
хери халыфата диңе дини тайдан табын. Олар көп
бабатда гарашлы дәл.

— Дини хәкимнетем, дүнъеви хәкимнетем халы-
фың элинде ахыры. Шейле болансоң, ол ики хәки-
мнети хем сазлашдырып билэйжек ялы.

Хорезми Абдылмәлигиң гарайышларыны диңлейәр-
ди хем ойланярды. Ойланара болса зат көпди. Мухам-
мет пыгамбериң, дөрт чарыярларың (Абу Бекир,
Омар, Осман, Алы) гуруп гиден кувватлы дөвлети —
көп юртлары ве халклары дыза чөкерен арап халы-
фаты юваш-ювашдан лагшаярды. IX асырың ортала-
ры, ягны Хорезминиң өмрүниң ахырлары улы тарыхы
вакаларың шаяды. Арап дөвлетиниң дурмушында
болуп гечйән вакалар халыфа-да тәсир эдйәрди,
онуң әхмиетини, гүйч-кувватыны гачырярды. Пайтагт-

да дөрән сыясы, дини топарларың ишини сазлашдыр-
мак, олары герекли угра гөнүкдирмек аңсат дәлди.
Халыфатың даргап уграмагы бөлүнишиге мечев бер-
йәрди, хәкимиет, байлык, шөхрат угрундакы гөреш
көшгүң ичинде-де гүйжейәрди. Бу ягдая Мухаммет
Хорезми Абдылмәликден чуң акыл етирйәрди. Себә-
би ол дөвлетлериң тарыхыны билйәрди. Онсоңам, ол
көшге хас голайды. Шейле болансоң, ол кәрдешиниң
халыф барадакы пикирини гең гөрүп дурмады. Эйсем,
оңа кәбир затлары айтмагың зерурдыгыны дуйды.

— Абдылмәлик, достум, хөкүмдар болмак, онда-да
бизиң дөвлетимиз ялы улы дөвлете ёлбашчылык эт-
мек еңил-елпай иш дәл. Кәбиримиз «Халыф айтды —
гутарды, онуң айданы айдан, диени диен болмалы-
дыр» дийип дүшүнйәрис. Көпленч шейле хем боляр.
Эмма биз көшкдәки ички гөреш хакда көп зат билем-
зок. Шу вагт онда бирнәче топар бар, оларың хемме-
сем халыфа, дөвлете өз диенлерини этдирмек үчин
эллеринде барыны эдйәрлер. Оларың эдйән пыррыл-
дакларының бирнәчесини халыф билмәнем галяр. Кә
ишлер хакда болса онда нәдогры пикир дөредйәрлер.
Болуп гечйән затлары хер ким өзүне пейдалы боляр
ялы рөвүшде хабар берйәр. Олар, мүмкин болан ча-
гында, бир-бирлерини яманламакданам гайтмаярлар.
Шу хили шертлерде ишлейән хөкүмдар хемме ваг
адалатлы перманлары-да чыкарып билмейәр. Хәзир
ортодоксал диниң тарапында дуряанлар көпелйәр.
Шонуң үчинем ылма-билиме гарайыш инди хут өңки
ялы болар дийип тама этме, мүмкинчилигимизе гарап
ишләбермели бор инди. Шу вагт бир этмели иш бар
велин, арман, инди гич, өңки гүйч-кувватым ёк...

— Халыпам, йүрегиңизе дүвен ишиңиз болса эдин-
бериң, түвелеме, сизде энтек кувват-гурбат ериңде.
Акыл бабатында айдаңында болса, сизиң ол хазына-
ңыз асла эгсиленок. Гөрйәңизми, хут шу вагтам сиз
маңа нәче тәзелик айтдыңыз. Биз-ә йылдызлары, ас-
ман ягтылтгычларыны санамак билен гүмра. Юртда,
дүнйәде нәме болядыгындан бихабар. Маслахатыңыз
болса бериң, халыпам, белки, билелешип бир зат
эдерис! Бизем алымларың улы топарыны алып, халы-
фың янына «гөрме-гөрше» гидәйжек болмазмыка?!

Мухаммет Абдылмәлигиң ягдайыгып айдан сөзле-
ринде хакыкатың бардыгыны билсе-де, яш, саглык

меселесинде онуң яшула гөвүнлик берйәндигине гөзи
етикди. Ол эгиндешине хакыкаты айтмалыды. Инди
Абдылмәликден ве Хабаш агадан башга дердини дең
пайлашжак адам ёк диен ялыды. Буланып акян деря
середип отурышына, Хорезми басык әхенде гүрледи:
— Өзүң билйәң, Абдылмәлик, ылым-пайхас биле-
нем хемме агырыңа мелхем эдип боланок, көп зады
чөзмек башарданок. Соңкы вагтда саглык ягдайымың
мазалыжа ярамазлашандыгыны, сүңңүмиң агырылы-
дыгыны тәк өзүм билйән. Сизиң, бейлеки ёлдашлары-
мызың янында мен зейренемок. Хер халда, өз сырым
өзүминки болсун дийип, араңызда гымылдап йөрүн...
Хорезми сөзүне дыңгы берип, аяклары душалгы
отлашып йөрен атлары сынлады:
— Серет, шол атлара! Оларың от чырпышы дең
дәлдир. Мениң атым гарры болансоң, оты хаял чырп-
яр. Сениң атың болса мен диен вагты. Үч-дөрт яшын-
дакы ат йигрими бәш-отуз яшлы адамыны ятладяр.
Бу яшлардакы адам тутан ишини битирйәр, баран
ериңден гетирйәр. Бизиң Багдада гелен йылларымы-
зы бир ятла! Шо вагт нәче иш этдик?! Гижәниң яры-
на ченли ятман, асман гүммезини өвренибем, илкин-
жи хораз гыгыранда, эййәм аяк үстүнде болардык.
Ядавлык бизе ятды...

Хорезми ене-де дымды. Ол бир зат айтжак боляр-
ды, эмма оны нәдип айтжагыны я биленокды, я-да
оны айтмагың ёлуны гөзлейәрди. Онуң сөзлерини Аб-
дылмәлигиң эжизлик дийип дүшүнмегем мүмкинди.
Мухаммет Муса догдук меканыны күйсейәрди, өл-
мәнкә ене-де бир сапар Балха сува дүшмеги, өз чар-
багларындакы ховзуң боюндакы дереклериң ашагында
отурып, айдым-саз диңлемеги, үргүн чәгелигиң ичин-
де асырлар бойы отуран гожаман ожарларың көзүне
бишен шара-кебапдан датмагы, мәхрибан Рейхана
билен пынхан душушыгының шаяды болан тал ага-
жыны, онуң ашагындан акян япжагазы, ажайып пи-
кирлериң энчемесиниң дөремегине ярдам эден Еке-
агажы... гөрмеги күйсейәрди.
Абдылмәлик:
— Халыпам, «Шу вагт бир этмели иш бар велин...»
дийдиң-де, ол хакда хич зат айтмадыңыз-ла! — дийип,
Хорезмә ятлатды.
— Хава, достум, этмели иш бар. Хәзир ватана

гитмели. Озал айдышым ялы, Мервде-де, Хорезмде-де
сыясы тайдан халыфата гарашсыз дөвлетлер эмеле
гелйәр, ылым-билим меселесинде өңки дәплер саклан-
яр ве өсйәр. Мерв, Әнев, Сарахс, Кыят, Гүргенч,
Отрар шәхерлеринде оңат алымлар, шахырлар пейда
болдулар. Мервдәки китапханалар бизиң дөврүмиздә-
киден хем байлашыпдыр. Шол шәхерлере айланмагы,
илдешлеримизиң газанан ажайып үстүнликлерине гу-
ванмагы гөвнүм ислейәр. Худайдан гизлемәними сен-
ден гизлемәйин. Яш бирчене бармадык болсады, саг-
лык хем тут ялы болан болсады, мен бу ерден гө-
терилердим. Хәзирки ягдайымда велин, әртекилердәки
үчин халылар болаймаса, бу алты айлык ёлы гечип
билмерин...

Хорезми сөзүне дыңгы берди. Геплемек агырды
Онуң бу сөзлери Абдылмәлиги хем гозгалаңа салды,
чүнки онуң өзем шу дуйгулары башдан гечирйәрди.
Ол юрдуны, гарындашларыны күйсейәрди. Эмма Хо-
резми ялы инди ылмы өз ватанында хем жас оңат өс-
дүрип болжакдыгы хакда ол хениз ойланманды. Аб-
дылмәлик үчин Багдады ташлап гитмек өрән кынды,
асла мүмкинем дәлди. Мунуң себәби саглык дәлди,
онуң яшы-да Хорезминиңкиден кичиди. Дүйпли себә-
би башгады. Онуң машгаласы шу ердеди, эййәм аг-
тыкларам барды. Багдатда энеден болан, бу улы ова-
дан шәхере өвренен неберәнем гөчүрмек аңсат дүш-
жек дәлди. Шонуң үчинем ол халыпасына өзүниң ис-
леги барада хич зат айтман, эйсем оңа гөвүнлик бер-
меги гөвнүне жай гөрди.
— Ылма дүнйәде дүйпли гошант гошан адам бар
болса, халыпам, сизем шонуң бири. Онуң мундан бу-
яна өсдүрилмегине бизиң чагаларымыз, агтык-човлук-
ларымыз борчлудырлар. Сизиң билим-тәлим берен
яшларыңызың арасында ылым үчин ярадыланлар аз
дәл. Оларың кәбириниң зехини эдил алтына гаплай-
малы. Сиз оларың ишинде, ажайып тапындыларын-
да бакы яшаярсыңыз. Ватаның, илдешлериң өңүнде
сизиң ынсабыңыз пәк, битирен хызматларыңыз эне
сүйдүнденем арасса.
Абдылмәлигиң ниети әшгәрди: хер эдип-хесип
эдип халыпасының гөвнүни гөтермекчиди, оңа рахат-
лык бермекчиди. Эмма ол Хорезминиң йүзүне сере-
дип, өзүниң айдян сөзлериниң акылдара кәнбир тәсир

этмейәндигини аңлады. Терсине, халыпасының йүзи таналмаз ялы гамашды. Оны өзүниң эден хызматы хакда айдып бегендирмек кынды. Хорезми алымларың хеммесиниң хызматының билинмегини ислейәрди. Ол алымлар аладасыз ишләр ялы шертлериң дөремегини арзув эдйәрди. Шейле эдилмесе, ылмың гелҗеги болмаз, онуң көкүне палта урулдыгы бор дийип хасап эдйәрди. Шу зейилли ыграр диңе гөзъетими гиң, узак гелҗеге назар салып билйән, бүтин адамзадың аладасы билен яшаян ве зәхмет чекйән ынсанда болуп билер.

— Абдылмәлик, достум, сениң бизиң ишимизи яшларың довам этдирмелидиклери хакдакы пикириңе менем гошулян. Йөне олар үчин зерур шертлер дөретмели. Хәзир бу угурда өз ватанымызда көп иш эдилйәр. Менем шол ерде зехинли алымларың арасында болуп, олар билен билеликде кәбир зады эдип билердим дийип пикир эдйәрин. Хорезмиң, Хорасаның алымларына сәхелче голтгы берсең, көп ачышлар этҗеклери белли. Шейле дөвүр гелер, шонда бизиң илдешлеримизиң эден ылмы ачышларына бүтин дүнйә хайран галар. Чүнки шол ачышларың дүйби, бинялы шу вагт тутуляр. Арман, биз олардан узакда — дийип, Хорезми улудан демини алды.

— Халыпам, сиз мени багышлаң, мен сизиң хәзир айдып отуран затларыңызың барысы билен ылалашярын дийип билҗек дәл. Сиз Хорезмде ве Мервде алның барылян ылмы гөзлеглерден өзүңизи четде сайярсыңыз. Бу нәдогры. Сизиң «Хинди хасабы хакындакы», «Алҗебр ве алмукабала», «Ериң сураты»... ялы китапларыңыз халыфатың әхли күнҗеклерине биреййәм етирилди. Олары математиклер, астрономлар, философлар, тебигаты өвренижилер... эсасы голланма хөкмүнде уланярлар. Мениң айтҗак болян задым сизе дүшнүклидир. Сиз бу болуп гечйән улы ачышларың җуммүшиндесиңиз, муны ятдан чыкарман, халыпам!

Хорезми аграс йылгырды:

— Биз өзүмизиң башарып билен задымызы этдик. Сизем, Хабаш ага-да, Яхъя ибн Мансурам, Абдылла-да... астрономия, математика ылмына улы гошант гошдуңыз. Хеммәмизиң язан ишлеримиз хәзирки ве гелҗекки несиллер тарапындан өвренилер, баха берлер. Шоларың оңат бахаларына мынасып болуп билсек, бизиң ылмы дөредиҗилигимиз гелҗекки несиллере азда-кәнде көмек эдип билсе, онда багтымызың чүвдүги. Бизиң җайымыз җеннет болар.

— Менде ялынҗаңлыгың, яранҗаңлыгың ёкдугын-а сиз билйәңиз, халыпам!..

Мухаммет Хорезми онуң сөзүни бөлүп:

— Хәзир бу хили гүррүңиң еримидир, Абдылмәлик? Я менде ынамсызлык аламатыны дуйдуңмы? — дийип, Хорезми аз-кем ынҗады.

— Ёк, мен сизе ынамсызлык эдемок. Гепиң ызыны диңләң! Мен оны дийҗек болян задыма улы әхмиет бермегиңизи исләп айдайдым. Мениң айтҗак болян задым, халыпам...

Абдылмәлик пикирини довам этдирди:

— Мен хер айда онларча хат алян. Бизе халыфатың дүрли күнҗеклеринден хат гелйәр. Шонча хат «Пайхас өйүне-де» гелйәндир. Хабарыңыз бардыр. Ине, шол хатларда сизиң адыңыза, Хабаш аганың ятан ери ятты болсун, Яхъя ибн Мансурың адына гелйән алкышларың саны-саҗагы ёк. Мениң пикиримче, шундан ёкары сылаг-серпай ёкмука өйдйән.

— Догры айдяң. Биз үчин ерлердәки кәрдешлеримизиң, ылым-билим билен иш салышянларың берйән бахасындан гымматлы зат болуп билмез. Мен бу ерде айры-айры адамың сарпасыны сакламак, олара хормат гоймак хакда гүррүң эдемок. Мен, умуман, ылмы, ылым адамларыны гөзден салмазлык хакда, ылма герек затларың, энҗамларың бөкденчсиз берлип дурулмагы барада аладаланян. Онсоңам, өзүмиден хениз көп иш эдип етишмәнлигими, герекли шертлер дөредилен махалында ене-де бир топар иш эдип билҗекдигими айдян. Арман, ватана гитмек мениң үчин инди мүмкин дәл. Мениң пикиримче, кәрдеш. биз тарапдан гелен яш алымлар бу ерде бирнеме тәлим алып, ызларына гайтсалар кем болмазды. Олар ылмың бу ерде газананлары билен биз тарапларда топланан байлыгы утгашдырып билселер, көп тәзелик дердилер...

Абдылмәлигиң аты кишңеди. Алымларың икисем йүзлерини атлара тарап өврдилер. Эййәм гаранкы дүшүпди. Шонуң үчинем бедевлериң диңе судуры гөрүнйәрди.

— Бу җанаварлар кишңәп, бизе өе гайтмалыды-
гыны ятладярмыка я-да мөҗеклер эййәм оларың да-
шына гечибердилермикә? — дийип, Абдылмәлик өр
турды.
— Бу багда мөҗек боланок, йөне шагал көпдүр.
Алымлар нахар эдинип гиденлеринден соң олар секи-
лериң төверек-дашларыны барлап, сүңк-саңклары, га-
тан чөрек ве бейлеки галан-гачан затлары иййәрлер.
Догруданам, гайдар вагт болан ялы — дийип, Хорез-
ми-де тиженип уградьы.
Абдылмәлик чаласын гап-гачлары, сачагы йыгнады.
Кәрдешлер атларына тарап йөредилер, оларың янына
барансоң:
— Инди секә тарап йүзүңи бир өвүр! — дийип, Хо-
резми Абдылмәлигиң голундан тутуп, ызына өвүрди.
Секиниң үсти янян гөзлерден долуды. Олар алымла
рың турмагына мәхетдел болуп дуран шагаллардьы.
— Ине, шейле, иним, хер ким, шол санда шагалам
яшамалы. Өз рыскыны гөзлемели ве тапмалы. Шагал
мөҗек дәл, шир-пеленем дәл, онсоң онуң авы хеми-
ше оңуп дураноқ. Шонуң үчинем көпленч адамлара
голай болуп, оларың агзындан галан-гачанлары чөп-
лейәр, шейдибем гүн гөрйәр. Адамам шейле, эмма
адамда акыл-пайхас бар. Адам ойланяр, эҗек ишини,
онуң нетижесини гөз өңүне гетирип билйәр. Шол не-
тиҗәнем өз өңүнде максат эдип гойяр, оңа етмегиң
ёлларыны тапып, шолар боюнча-да херекет эдйәр.
Ине, мен хәзир атың душагыны чөздүм, индем агыз-
дырыгыны гейдирерин. Душагыны чөзсем, атың арка-
йын йөрежекдигини, агыздырыкласам велин, мениң
эркиме хас оңат табын болҗакдыгыны мен бу ишле-
ри этмезден озал билйәрин ахбетин. Бу адамыны хай-
вандан тапавутландырян эсасы аламат болса герек.
Алымлар өйлериниң деңине гелип хошлашан-
ларында:
— Абдылмәлик, мен шу гүн саңа дашыма чыка-
рып билмән йөрен пикирими айтдым. Инди сенден
башга сырымы айдар ялы алым гөремок. Хабаш ага
оңат алым, йөне ол хем инди мазалы гаррады. Онсо-
ңам, яшулымыз ылмы-дерңевлериң гурамачысы дәл-
-де, ылмы дөредиҗи. Ол өз ылмы ишлери билен меш-
гул болуберсин. Сен велин, илдешим, мениң айдянла-

рым хакда оңат ойлан, олары дурмуша гечирмәге ча-
лыш — дийип, Хорезми кәрдешине табшырды.

Абдылмәлигем өз гезегинде халыпаның гөвнүнден турмага җаныкды:

— Халыпам, менем өмрүми ылма багыш этдим. Сизиң көмегиңиз билен астрономиядан кәбир затлары яздым. Өз билшиңиз ялы, оглум Мухаммет хем «Ата кесби — огла халал» дийленини эдип, мениң ызыма дүшди. Түвелеме, ол кәбир затлары менденем оңат билйәр. Агтыҗагым Омар хем алым болар диен тамам бар. Сизиң яшлара көмек этмек, илдешлериңиз билен якын арагатнашык сакламак, олара көмек бермек барадакы пикирлериңизи-де мен ики элләп голдаян, гүйҗүмиң етдигинден олары дурмуша гечирмәге чалшарын. Сизем, халыпам, ылымда хениз соңкы сөзүңизи айданзок. Саглык болса, соңкы демимизе ченли билеже ишләрис.

Мухаммет ибн Муса «белки» дийип, чалаҗа сесленип, өйүне тарап совулды.

• • •

Соңкы ики-үч йылың довамында Мухаммет Хорезминиң саглык ягдайы ярамазлашылды. Ол Васык халыф арадан чыкалы бәри алымларың улы межлислерине-де сейрек барярды. Хованың майыл вагтларында эйванда я-да багың ичинден акян кичиҗик ятҗагазың үстүнде, гарры тал агаҗының дүйбүнде ясалан секә чыкып отурярды. Хорезми шу ере гөчүп гелен махалы талың гөгерип отуранына эййәм йигрими-йигрими бәш йыл болан экен. Ол алымың гөзүниң өңүнде гарраса-да, көп йылларың довамында селеңләп отурды. Дарагтың ярым асырданам говрак яшамагына Хорезминиң өзем аз ярдам этмеди. Ол гөчүп гелен йылы талы гөвнеҗай келлекледи. Онуң кичиҗик шахаларынам айырды. Соңкы йыл болса онуң шахалары гөни өсүп, херсиниң ёгынлыгы пилиң сапы ялы болды. Олардан бирки санысыны кесип алып пил сапы эдинди. Оңа пил герекди, себәби өйүниң төверегиндәки, гапысындакы агачларың дүйбүни юмшадарды, чөп-чаламларыны чапып айрарды. Акылдарын досты Абдылла ибн Барака хем шол ниет билен сөвүдиң бирки шахасыны кесипди. Ол айрылан шаха-

лар ене-де өсүп етишипди. Эмма алымлар үч йыллап олары кесип айрып, бейлеки шахалары ёгнадыпдылар. Тал голларыны чар тарапа яянсоң, томсуң ыссысында онуң хайсы тарапындан гелсең-де, жаныңа лезәет берйән салкынлыгы дуйярдың. Шондан соң онуң дүйбүнде секи гойлупды. Бу-да Хорезминиң эйваны ялы, алымларың йыгнанышян ерине өврүлипди. Шол секиниң үстүнде отуран махалында акылдар өзүни догдук диярындакы Екеагажың саясында отуран ялы дуйярды. Эмма өе гиренинде эжеси, какасы, жигилери... оны гаршыламаярды. Китаплардан, голязмалардан көп йылларың довамында топланан дүрли маглуматлардан башга инди Хорезмә «Гелдиңми?» диййип йүзленйән ёкды. Бу ягдай онуң кейпини гачырярды. Абдылла дирикә ене-де ганыматды. Ол көпленч халыпасы билен гүрлешип я-да нахар эдинип гидерди. Кәвагт болса талың дүйбүнде башланан жедел өе гиренсоңам довам эдерди. Шулар ялы гүнлерде алымың кейпи бейле бир гачыбам дуранокды. Йөне нәхили дуйгыны башдан гечирйән болса-да, ичи гысып, йүреги ярылара гелсе-де, ылым билен мешгул болмасыны довам этдирйәрди. Чүнки ылым онуң дурмушының дүйп манысыды, яшайшының эсасы максадыды. Шонуң үчинем ини дөрт әдим, узынлыгы болса бәш әдим болан иш отагында гызылдан гымматлы эсерлериң онларчасы дүнйә инипди...

Инди Хорезми гечен гүнлерини ятлап, эден ишлерине өзүче баха берйәрди. Язылан ишлериң арасында өрән шовлы чыканлары көпди. Себәби оларда гозгалян ве чөзүлйән затларың аглаба көпүси өз дөври үчин тәзеликди, юрт, халк үчин герекди. Мамун ибн Решидиң өлмезиниң эң янында айдан сөзлери Мухаммет Хорезминиң ядындан асла чыканокды. Шонда халыф:

— Достум, Мухаммет, сениң эден ылмы ачышларың бизиң ылмымызың диңе шу гүни дәлдир, эйсем онуң гележегидирем. Көп юртларың гелҗекки несиллери саңа алкыш окар. Мен муңа ынанян — диййипди.

Бу сөзлер адалатлы сөзлерди. Булар манысы боюнча-да, айдылыш әхени боюнча-да ятдан чыкарылмалы дәлди. Халыф Мамун өмрүнде илкинжи сапар акылдара «достум» диййип йүзленипди. Ол хемише-де Хорезмә достларча гараярды, эмма оңа «алым», «хорматлы алым», «Мухаммет ибн Муса» диййип йүзленерди. Бу сапар болса...

Хорезми өзүне халыфың «достум» диени үчин халыфа миннетдарлык билдирмән дуруп билмәнди.

— Мерхеметли хөкүмдарым, сизиң ховандарлыгыңыз, пенакәрлигиңиз болмадык болсады, онда бизиң юрдумызда ылым-билим бу дережеде өсмезди. Мениң хут өзүм нәме иш эдип билен болсам, оларың хеммеси үчин өңи билен Сизе миннетдардырын. Сизиң ылма ве мениң өзүме эден ягшылыгыңызы Әзрайыл перишде жанымы алянча ятдан чыкармарын...

Бу гүррүңлер 17 йыл мундан озал болупды. Шол йыл хем Мамун ибн Решит арадан чыкыпды. Ондан соң халыфың күрсүсинде отуранлар Мутасым, Васык, индем ал-Мутаваккил ылмың өсмегине етерлик үнс бермедилер. Мутасым ылма ярдам этмесе-де, улы зыян хем етирип дурмады. Ылмың-билимиң багтыны ятыран Васык дөврүнде баш везир болан Кыяс ибн Лут болды. Ол бары-ёгы үч йылың ичинде ылма чыкарылан харажаты эп-эсли азалтды. Онуң хөкүмдарлык эден йыллары ылым ве прогрес үчин, умуман, медениетиң өсмеги үчин өрән ярамаз йыллар болды.

Хорезми «Пайхас өйүниң» ёлбашчысы болмаса-да, алымларың хайышы боюнча баш везириң хузурына бир гезек барыпды. Онуң максады ылма берилйән серишдәниң мукдарыны көпелтдирмекди. Эмма диңе бир Багдатда дәл-де, эйсем халыфатың әхли күнжеклеринде улы хормат гоюлян алым Кыяс ибн Лутуң янына баранына пушман этмели болупды. Озалы билен-ә, ол ярым гүнләп везириң гапысында гарашмалы болупды. Мунуң үстесине-де алым гапыдан гирен бадына ибн Лут онуң саламыны алман, деррев игенчли гүррүңлер эдип башлапды:

— Алымлара диңе пул герек. Юрдуң ыкдысадыгдайы олары гызыкландыранок. Олар газна бир дириемем береноклар. Мен шу ерде баш везир болуп турсам, озалкы ялңышлары гайталадып билмен. Озал довлетиң байлыгыны алымлар, шахырлар диен болуп пейдасыз адамлара даргадыпдырлар. Эмма хөкүмдарлар өзлериниң байлыгындан велин, хич киме хич зат бермәндирлер. Мен сизе гарыплыкда яшамаз ялы пул бердирйәрин, ондан артык серишде берип билжек дәл — диййип, Хорезминиң йүзүни алыпды.

ж. 664 — 13

Акылдар везириң геп уршундан оңа ылмың әхмие-
тини дүшүндирип билмежекдигине гөз етирип, «Я-ха
бири муны оңат ичирипдир, ылма болан йигренжи
дөредипдир, я-да онуң өзи надан» дийип ичини геп-
ледипди. Йөне чакламаның хайсысы догры боланының
тапавуды ёк — Кыяс ибн Лүтде ылма пенакәрлик эт-
мек ниети ёкды. Бу хакыката Хорезминиң лапы кеч
болуп, везириң сөзлерине бирбада жогап хем гайтар-
ман, онуң гаршысында дим-дик болуп дурупды. Ибн
Лүт оңа отурмага-да ер гөркезмәнди. Ол өрән абрай-
лы адамларыңам өз өңүнде йүзүни саллап дурмагы-
ны ислейәрди. Хемише эгиндешлериниң, көшк адам-
ларының мертебесини басгыламакдан леззет алярды.
Адамлара аркайын ишлемәге ёл бермейәрди, хич бир
себәпсиз ишден бошадярды. Шейтмек билен ол абрай
газанарын, иң мертебели везир болуп, адамзат тары-
хына гирерин өйдйәрди. Ибн Лүтүң бу ягдайына бе-
лет Хорезми йүзүниң угруна жогап гайтармаса-да,
мүззерилип дурман, оңа шейле жогап берди:
— Мерхеметли везир, биз-э шу гүне ченли иййәв
төрегимизи халаллаяндырыс өйдүпдик велин, сизде
башга пикир бар экен. Мен өзүмем, кәрдешлеримем
акламага сынанышжак дәл. Бизиң арамызда-да хер
хилиси бар. Ылымда ишләп, бир сетир манылы зат
язмадыклар ёгам дәлдир. Ишлейән билен ишлемейән-
лери, хакыкы алым билен алым дәллери селжермек-
лик, белки, герекдир. Йөне бизиң хеммәмизиң азабы-
мызы пүчеге чыкармак герекмикә, тагсыр?
Мамун ибн Решит, ал-Мутасым, Васык ялы мерте-
бели халыфларда ылма болан гарайыш сизиңки ялы
дәлди...

Хорезминиң сөзлери оңа ярамадык боларлы, онуң
реңки үйтгәп гитди, гөзлериниң агы йитип, олара ган
инди. Хенизе-бу гүне ченли раятындан бу хили жогап
алмадык адама Хорезминиң сөзлери дийсең агыр де-
гипди. Муны дуян алым «Хәзир авусыны пүркер. Йө-
не мен совукганлылыгы, эдеплилиги элден бермәйин»
дийип, ичинден пикир өвүрди. Эмма везир өзүни эле
алып, йүз-гөзүни ойнадып йылгырды:
— Бе, Мухаммет ибн Муса, сен мениң айданлары-
мы гөвнүңе алайдың өйдйән! Сениң улы алымдыгыңы
билйәнлигим үчин мен сени шу гүн кабул этдим. Ег-
сам-а энтежик гатнамалы болардың.

Везириң гахары гелен вагты өзболушлы бир йыл-
гырмасы барды. Додагының бир тарапыны ёкары гө-
терип, саралып гиден дишлерини гөркезерди. Бу яг-
шылыгың аламаты дәлди. Шоңа дүшүнсе-де, Хорезми
«Атылан ок дашдан гайтмаз» этди:
— Мени сизиң өзүм барадакы пикириңиз бынжа-
лык эденок, тагсыр! Мен язжагымы яздым, гөржегими
гөрдүм. Яшымам бирчене барды. Өмрүм өтйәнчә гү-
зеранымы гөрер ялы задым хем бар. Мени алада гой-
ян зат ылмың ве яш алымларың ыкбалы...
— Алым, гөрйән велин, сен хетдиңи билеңок — ди-
йип, везир Хорезминиң алкымындан алды. — Маңа
акыл өвретжек болма. Нәме эдйәними мениң өзүм го-
вы билйәрин. Гидип билерсиңиз — дийип, хемле урды.
Кыяс ибн Лүт хакыкы йүзүни гөркезди отурыбер-
ди. Хорезми хич зат диймән, башыны атып ызына
өврүлди. Ол везириң бу ызгытсызлыгыны онуң эжиз-
лиги хасап этди.
Хорезми везир билен болан хыны-сыныны болшы
ялы эдип, диңе Хабаш ага айдып берипди. Шонда
яшулы алым гахарланыпды:
— Би нәхили боляр-ай! Хей, бир ады дүнйә долан
алым биленем шу хили геплешип, оны кемситмек бо-
лармы?! Бу барыпятан наданлык ахырын. Сиз онлар-
ча йылларың довамында шу дөвлете гуллук эдип йөр-
сүңиз. Сизиң китапларыңызың етмедик ери ёк, олар
бейлеки халкларың диллерине-де терҗиме эди-
лип йөр. Онуң хениз өз халкы үчин эден задам ёк
ахырын. Эмма өзүни пыгамбер дәлдирин өйденок. Ха-
лыф Васыгың янына барып, оны бу гүррүңден хабар-
дар этмели...
— Хабаш ага, сиз везириң айдан сөзлерине әхмиет
бермәң, жаныңызам якып отурмаң. Онуң пейдасам ёк-
дур — дийип, Хорезми яшулының сөзүни бөлди. Эмма
Хабаш ага ян бермеди:
— Иним, ол улы адам, юртда икинжи хөкүмдар
онуң айданларына «Ит үйрер, кервен гечер» эдип бол-
маз ахыры. Әгирт улы дөвлете ёлбашчылык эдйән, ум-
маcыз көп адамларың ыкбалыны чөзйән адам надан
хем-де гөдек болса, онда бизиң багтымызың ятдыгы
дәлмидир?
— Бу айдянларың догры, агам! Шу хили хөкүмда-
ры болан халк багтсыздыр. Херңә ол халыф дәл, он-

сәңам, өмүрлик зат хем ёкдур. Көшк хем адамың жаңы ялыдыр. Тарыхда Кыяс ялы хөкүмдарлар өң хем болупдыр, йөне олар көп дәл. Ил-гүни, юрдуның абаданлыгы угрунда азап чекен везир-векиллерем, халыфларам көп болан. Мысал үчин, апбаслыларың шалыгыны алып гөрелиң! Бу шалык инди йүз йыллап голай хөкүмдарлык сүрйәр. Шу дөврүде ишлән халыфларың хеммеси-де соватлы, адамкәрчиликли болупдырлар. Харун Решит, Мамун ибн Решит, Мутасым барада диңе оңат затлары айтса болар. Оларың өзүниэем оңат танаярсыңыз ахыры. Оларың дөврүнде ылмы-билиме гөзегчилик эден везирлер хем оңат болды. Олары ибн Лут билен асла деңешдирип болмаз.

— Мунуң билен оларың худаям ден дәлдир.

— Вах, агам, буларыңам, бизиңем худайымыз бирле. Йөне Бирибар буларың херсини бир хили ярадыпдыр. Кыясда гурамачылык укыбы, дүшүнже, башарнык аз-да, гопбамлык, улумсылык көп. Ол элине хәкимиетиң сусагы етенсоң, хеммелерден көп билйәндирин, хеммеден акыллыдырын өйдйәр. Шейдибем, өзүнден акыллы адамлары көшкден четлешдирмәге, олары мерхеметли халыфың гаршысына гоймага чалышяр.

— Онда залымлыгам бар дийсене!

— Агам, дүнйәгарайшы, гөзъетими дар, шөхратпараз адамдан залымлыкдан, ярамазлыкдан башга зат чыкмаз. Шу зейилли хөкүмдарлар ховплы дийип хасап эдйән адамларыны ол дүнйә уградайярлар. Тарыхы бирнеме өвренемсоң, мен бу хили адамларың гылыгына белет. Шонуң үчинем онуң мени кемсидениниң гөвнүме алып дурамок. Бу хөкүмдарың ягдайыны билип дуран халыма мен «Ол мертебәми басгылады, мениң билен гөдек гүрлешди» дийип, халыфың янына барып, гам лайына батып отурмарын.

— Егса-да, ол сизи дәл-де, өзүни кемсидипдир. Сизи танаян адамларам шейле пикир эдерлер. Гой, сизи масгараладым дийип пикир этсе эдиберсин, ол өзүни кичелдипдир, наданлыгыны гөркезипдир — дийип, Хабаш ага өзүне махсус болмадык гахар-газап билен гүрледи.

Хорезми яшулы алымың ынжалыкдан дүшенине, онуң гахарының бәри-бәрде ятмажагына дүшүнип, бу гүррүңи гутармалы диен нетижә гелди. Шонуң үчинем:

— Хабаш ага, везиримиз бизиң гахар эденимизе

дегйән адам дәл. Гелиң, шонуң гүррүңини гоялың! Йөне бир зат айтмакчы. Ол везир болуп узак отурмаз, мен шоңа ынанян, халыф Васык онуң кимдигини танар. Гелиң, говусы, Абдылмәлигиң янына баралың! Ол обсерваторияда бизе гарашяндыр — дийди. Алымлар «Пайхас өйүнден» чыкып, обсерватория тарап уградылар...

• • •

Гарры сөвүдиң көлегесинде, көнеже түркмен халысының үстүне языланан дүшекчәниң үстүнде оя батып отуран Хорезминиң янына Хабаш ага билен Абдылмәлик тиркешип гелдилер. Соңкы вагтда олар Хорезмини еке гоймаярдылар, хер гүн олардан кимдир бири, кә гүнлер икисем геләйәрди. Яш алымлар хем йыгы-йыгыдан халыпаларының мыхманы болярдылар. Мухаммет Хорезми кәрдешлериниденем, шәгиртлериндепнем разыды. Олары гүлер йүз, гүндогар мыхмансөерлиги билен гаршыларды. Гапысындакы газаның ашагының оды өчмейәрди, онда хер гүн дүрли нахарлар бишйәрди. Дүйн яш алымларың бир топары гелип, хинди хасабы барада акылдар билен сөхбетдеш болуп гидипдилер. Бу гүн болса өзүниң илдешлери гелди.

Хабаш хасып билен Абдылмәлик Мерверруды кеңиз секиниң үстүнде жайлашып етишмәнкәлер, хызматкәр гөрүнди. Ол ики саны яссыгы гужаклап гелйәрди. Мыхманлар билен саламлашансоң, Хамза газаның ашагындакы оды өлчерип гойберди. Гайнатма эййәм етишип барярды. «Алымлар бирнеме гүмүр-ямыр эдинчәлер, нахарам етишжек» дийип, ашпез ичини гепледип тама гирип гитди.

Саглык-аманлык сорашанларындан соң, Хабаш ага ёл кесди:

— Биз дүйн гелмекчидик велин, Абдылмәлик сизиң яныңыза яш алымларың гелйәнини гөрүпдир. Олар бизи хер гүн гөрйәрлер, сизи вели сейрек гөрйәрлер. Шейле болансоң, биз олара-да, сизе-де азар бермәлиң, гой, йигитлер сөйгүли халыпалары билен гүрлешип, гөвүн солпуларындан чыксынлар дийип гелмедик.

Хорезми гапдалында ятан яссыга тирсегини берип гышарды:

— Кәрдешлер, сизем геләймели экениңиз, шонда

хас оңат боларды. Зыяны ёк, «Хичден гич ягшы». Бу гүн гелениңизе-де мен шат. Менде айдара-диере зат көп. Дүйнки душушык мени көп зада тәзече гарамага межбур эдйәр — диенде, алымлар бири-бирлериниң йүзүне середишдилер ве икисем бирден:

— Нәме болды? Яш алымлар гөвнүңизден турмамы? — дийдилер.

— Ёк, бейле дәл. Мен олар билен математиканың иң инче меселелери хакда сөхбет этдим, өзара гүррүңчиликден улы леззетем алдым. Олар гиденсоң эп-эсли вагтлап бөврүми диңләп, эден гүррүңлеримизи бирин-бирин элекден гечирдим. Шондан соң өзүм үчин бир тәзе ачыш этдим. Билйәңизми, мен нәхили ачыш этдим?!

— Айтсаңыз билерис. Шу вагт-а сизиң яш алымлара гөвнүңиз етипдир дийип пикир эдйән — дийип, Хабаш ага айтды.

Абдылмәлик хем бир зат айтмакчы болуп еринден гозганды. Эмма Хорезми сөзе башлансоң, ара душмеги биэдеплик хасап эдип, сесини чыкармады.

Бейик математигиң вели кейпи көкди. Яш алымлар барада гүррүң гозгалан бадына везир Кыяс барадакы гайгылы пикирлер думан совлан ялы болуп, хушдан учуп гитди. Алымың бейниси дурланды, шәхди ачылды. Ол кейпичагды:

— Гөвни етмек диймек бәрден гайдар, аксакгал! Мен бизиң эден ишимизиң, чекен азабымызың бидерек болмандыгына, яшларың арасында зехинли, укыплы йигитлериң көпдүгине, үстесине-де биз билен пикирдешдигине долы гөз етирдим. Соңкы йылларда мени хорлаян гөвнүчөкгүнликден, умытсызлыкдан халас болдум. Яшлар менде гелжеге тәзе гарайыш дөретди...

— Халыпам, йүз-гөзүңиз ачылып, хассалыгыңыз билдиренок диййән-ле. Бу ерде сизи рухландырян башга ягдай бар экен-ов! Мунуң ялы болжагыны билсек, яш алымлары сизиң яныңыза хер гүнем иберйәрдик, билерис, шейле дәлми, Хабаш ага?! — дийип, Абдылмәлик вәшилик билен гүрледи.

— Хер гүн болмаса-да, олары арам-арам Мухаммедиң янына ибермегиң я-да өзүмиз билен алып гелмегиң дервайыслыгына менем гөз етирдим — дийип, Хабаш ага кәрдешиниң дегишмесине чынлакай жогап берди.

Хорезми кәрдешлериниң ве достларының озалы билен онуң саглыгы хакда алада эдйәндиклерини билйәрди. Олар соңкы гүнлерде алымларбашыны шу хили шәхдачык халда гөрмәндилер. Шонуң үчинем онуң бу ягдайына аша бегендилер. Хорезми ене-де өңки әхеңинде гүррүңе башлады:

— Бизиң ылымда газананларымызың өзүмизден соңкулара хемаят бержекдигине инди менде шүбхе ёк. Йигитлер бизиң пикиримизи эййәм селжерипдирлер. Шолара даяныпп, кәбир меселелери тәзече чөзмәге-де чалышярыс. Хорезмден гелен бир йигит бизиң деряммызы Амыдеря дийип атландырярлар. Гадымы грек алымы Птолемей оны Оксус дийип атландырыпдыр, мен болса оны Балх дерясы хөкмүнде танаян. Хорезмли йигит өз пикириниң догрудыгыны маңа субудам этди. Ол: «Халк деряның адыны «Амыдеря» дийип тутярка, биз — алымларың оны башгача тутмагымыз герекмикә бериң, халыпам?» диййәр. Мен-ә бу делил билен ылалашдым. «Ериң сураты хакдакы» китабымың язылaнына онларча йыл гечди. Илдешим велин Хорезмден гечен йыл гелипдир. Онсоңам, ол деряның боюны сырып көп адам билен гүррүңдеш болупдыр, оларың пикирини жемләпдир. Яш алыма ынанмазлыга хич хили эсас ёк. Гөрйәңизми, онуң меселә чынлакай чемелешишини?!

Мухаммет Мусаның гүррүңи кәрдешлерини хем бегендирйәрди. Яш алымлары тербиелемекде оларың хем хызматы барды ахыры.

— Халыпам, сизиң эсерлериңизе дүзедиш гиризмәге чалышян болсалар, догруданам, өзүне гөвни етйән, ылмың инче сырларына аралашян йигитлеримиз бардыр. Мен бу ерде ене-де бир зада гуванян, яш алымлары бизиң ылымда газанан ат-абрайымыз горкузанок...

— Менем шоны айтжак болуп дурдум, Абдылмәлик — дийип, Хорезми кәрдешиниң сөзүне гошулды. — Сен бу меселәни өрән оңат гозгадың! Сениң агтыгың Омар жанам, түвелеме, гөз дегмесин, зехинини мазалыжа таплапдыр. Ол Хабаш аганың тангенс ве котангенс барадакы пикирини голдаяр. Шунуң билен бир вагтың өзүнде-де, олары ылмы өврүлишиге долы ги-

ризмек үчин ене-де көп вагтың герекдигини ожагаз оглан ныгтады. Омарың пикирине гөрә, бу тапындының үстүнде ене-де бирнеме ишлемек герек. Бу пикир билен Хабаш аганың өзем разыдыр-ла. Шейле дәлми, Хабаш ага? — дийип, Мухаммет гүлүмсиреди.

— Мен Омар җан билен бу меселеде гүррүң эдипдим. Онуң айдянлары, гетирйән делиллери гөвне макул. Ол хәзир шол дүйпли ачышы кәмиллешдирмегиң угрунда — дийип, Хабаш хасып гуванч билен айтды.

Омар өзүниң Хабаш хасып билен йыгы-йыгыдан душушып, математиканың дүрли угурлары хакда пикир алышяндыгыны, яшулының оңа көп көмек эдйәндигини Хорезмә айдыпды. Омар билен Абдылмәлигиңем аз ишлемейәндигини акылдар озалам билйәрди. Йөне Омар билен йүзбе-йүз дуруп, ылым хакда дүйпли гүррүң этмәнди. Дүйнки душушык велин, көп зада онуң гөзүни ачыпды.

— Бу ерде мени гувандырян якымлы хакыкат бар. Гүррүңини эдйән яш алымларымыз үчин адам, абраям диңе ылым. Олар үчин шондан белент, шондан арзылы хич зат ёк. Яшлар бизе улы хормат гойярлар, эден ишимизе-де мынасып баха берйәрлер. Йөне бизиң язан затларымызың хеммесини догры хасап эденоклар, олары көре-көрлүк билен кабулам этмейәрлер. Оларың бу сыпатлары, тәзелик гөзлемеги, йүз гөрмезликлери ылым үчин иң гымматлы сыпатдыр. Шу зейинли алымларың болмагы ылмың илерлемегине ярдам эдйәр. Ине, шоң үчинем мениң бегенҗимиң чәги ёк.

Мухаммет ибн Мусаның сөзлери йүрекден чыкярды. Чүнки онуң өзи шу хили алымды. Ол гадымы грек, хинди алымларының әсерлерине баха беренде, оларың бейик акылдардыкларыны унутмаярды, йөне оларың ылымда гойберен сәвликлерини хич кимден йүз гөрмән дүзедйәрди, тәзелик гөзлейәрди. Кәрдешлериниң ылмы ишлерине-де йүз гөрмән баха берйәрди; герек болса игенйәрдем. Эдйән херекетиниң, айдян задының догрулыгы, калбының пәклиги үчин онуң эдйән белликлерине гашыны чытян ёкды. Хабаш ага билен Абдылмәлик илдешлерине оңат дүшүнйәрдилер, айдян сөзлериниң «хавасыны» етирйәрдилер.

— Мухаммет, иним, ханы, ниймәге-де бир зат хәдүрлеҗекми я-да бизиң гарнымызы диңе геп билен

дойрайҗак болярмың?! Газандан гелйән ыс-а мени бихуш эдйәр. Абдылмәлигиңем ишдәси ачылан болса герек, йөне сыпайычылык эдип айдып билйән дәл болаймаса. Озаллар-а гелен бадымыза ичи дүрли ир-иймишли табаклар өңүмизе гелерди. Багда мивелер оңат бишипдир велин, өңүмизе гелйән зат ёк-ла — дийип, Хабаш хасып дегишме әхеңинде айтды.

Ахмет Мервазы иймеги-ичмеги оңат гөрйәрди. Өз өйүне мыхманчылыга баран адамларыңам гарныны мазалыҗа доюрярды. Ол айратынам үзүми говы гөрйәрди, «Акыл зәхмети билен мешгул болян адам үзүми көп иймели, шонда келләң говы ишлейәр» диерди. Илдешлери, дост-ярлары Хабаш аганы говы танаярдылар, ондан хич зады гаты гөрмейәрдилер. Бу ерде-хем Хорезминиң достларының, кәрдешлериниң хер бири өзүни хут өз өйлеринде ялы дуйярды. Хорезмем Ахмет Мервазының, Яхъя ибн Мансурың, Абдылланың, Абдылмәлигиң, Хүсейниниң... өйүнде өзүни аркайын дуйярды. Шонуң үчинем Ахмет Мервазының ир-иймиш нахар хакдакы гүррүңини геңлән болмады.

Хорезми хениз дил ярып етишмәнкә, җайың гапысы ачылып, онда эли табаклы Хамза пейда болды. Мухаммет ибн Муса:

— Гөрйәңизми, иним Хамза ниреде-де болса, бизиң сөзүмизи эшидйәр. Берекелла, хызматкәр диениңем селиң ялы болайса! — дийип, эййәм секиниң янына гелен Хамзаның элинден ичи ир-иймишли улы табагы алды. Онуң ичинде сайланып йыглан алма, армыт, гаралы, үзүм барды. Олара сын эдип отуран Абдылмәлик:

— Яхъя ага, ятан ери ягты болсун, мивәни хеммише өзи йыгарды. Ирден туруп, бага гирерди ве бирнеме айланарды. Соңра болса мивелерден йыгып, этегини долдурарды. Эйвана гелибем улы табага гуюп, оңатҗа юварды. Онсоң онуңка хачан, нәвагт барсаң, терҗе мивелер тайындыр — дийип, Яхъя ибн Мансуры тарыплады.

— Гышың соңкы айларында-да Яхъя аганың өйүнде алма нйсе боларды. Ол гүйз алмаларындан халталара салып саклаярды — дийип, хызматкәрем өз билйәнлерини айтды.

— Мен утанып, кәвагт Яхъя аганың гетирен алмасыны алмаҗагам болярдым. Бир гезек ол: «Сен,

иним, берленини алыбер, бу ерде утанар ялы зат ёк. Биринжиден-ә, мивели баг бизиң хеммәмизе дегишли, алма үчин мениң пулум чыканок. Икинжиденем, мен зәхмет хакымы алян ахыры. Шу алмадан өзүмем ийән. Онсоңам, сениң бизе ийдирйән яглыжа палавың, чекдирмедир чишлигиң көп задың өвезини доляндыр. Билип гой, Хорезми дийилйән алымдан алынмаса, оңа берилйән мугт зат ёкдур» диерди. Ятан ери ягты болсун, ол жуда говы адамды — дийип, Хамза тукат гүрледи.

Нахар башында гүррүң ене-де ылым ве алымлар хакда болды. Олар көп йылларың довамында бир-бирлерине көмек берип, агзыбир ишләндиклерини, дурмушларында болуп гечен дүрли вакалары ятлашдылар. Хорезми илдешлериниң хичисиниң билмейән бир вакасыны гүррүң берди:

— Биз Мервден гайтжак болан махалымызда Яхъя ога өзүни алымларың бириниң Мамун ибн Решиде ямланландыгы хакда маңа айтды. Йөне онун адыны тутмады. Мен арамызда шейле адамың бардыгына гынандым, эмма адыны айтмагы Ибн Мансурдан хайыш этмедим. Вагты гелер, биз оны танарыс диен пикире гапландым. Бу ере геленимизден соң, иш билен багашагай болуп, мен ол адамы аныклажагам болмадым.

Багдада геленимизе үч-дөрт ай гечипди. Мени баш везириң янына чагырдылар. Ол маңа: «Сиз обсерватория гуржак баханасы билен Багдадың көчелеринде ат чапышып йөрен экениңиз. Яныңыздакы ехудының гепине гидип, шәхерде галмагал турзуп йөрмәң. Сиз мерхеметли халыфымызың газабына дучар боларсыңыз» дийди.

Мен ехуды диййәниниң кимдигини билйән болсамам онуң адыны везириң өз агзындан эшитжек болдум. «Берен маслахатыңыз үчин көп саг болуң, тагсыр! Йөне ехуды диениңиз ким боляр? Мен шоңа дүшүнмедим» диемде, везир:

«Ким болар өйдйәңиз, ол Яхъя ибн Мансур. Мен сизе бу ериниң Мерв дәл-де, Багдатдыгыны ятладярын» дийди. Халыф билен йыгы-йыгыдан душушып йөреним себәпли, мен онуң Яхъя ага хакдакы пикириниң оңатдыгыны билйәдим ахырын. Шонуң үчинем везирден геп чекмели дәл диен нетижә гелдим.

— Тагсыр, Яхъя ибн Мансурың миллети хайсы болса-да, ол мусулман. Хут хөкүмдарың өз янында ол бизиң динимизи кабул этди. Мамун ибн Решидиң өзи, гой, Аллатагала оны өз пенасында аман сакласын. «Обсерваторияның жайыны гуржак ериңизи Ибн Мансур билен билеже гөрүң» дийип буюрды. Онсоңам Яхъя ибн Мансуры гүйчли алым хөкмүнде өзүмем онат танаян. Шугулларың гепине азрак гулак асың! — дийдим.

Баш везир мениң сөзүми бөлмән диңледи. Эмма йүзи үйтгеди, гахарының гелйәни дуюлярды. Айдан сөзлерим үчин маңа гахарланяндыр өйдүп, бирден гөвнүме дегәйсе, нәме диймелидигим хакда ойланып башладым. Херне мениң чакым нәдогры болуп чыкды. Везир:

— Маңа дүйбүнден башгача дүшүндирдилер. Эден гүррүңимиз шу ерде галсын. Шу хабары гетирениң теммисини мен өзүм берерин — дийди.

Мен көшкден мүйнли ялы болуп гайтдым.

Хорезми сөзүне дынгы берди. Алымларың икисем нахар иймеги бес эдип, онуң гүррүңини диңләп отырды. Алымың сөзүне дынгы берениндеи пейдаланан Хабаш ага:

— Ким-айт, ол харамзада? Везир сизе онуң адыны айтмадымы? — дийип, гахарлы сорады.

Яшулының болшы Хорезмини гең галдырмады. Хорезми шейле болжакдыгыны билйәрди. Абдылмәлик хем гахардан яңа ярылайжак болярды:

— Пәк адамлары гаралажак болян барыпятан нәкесдир, нежисдир. Сиз, халыпам, онуң адыны сорамалы экениңиз. Биз онуң дерисине саман дыкардык.

— Мен онуң адыны сорамадым. Эмма арадан көп вагт гечмәнкә, онуң кимдиги маңа мәлим болды.

— Олар ялы нежисиң адыны билен болсаңыз, бизе-де айтмалы экениңиз-дә — дийип, Хабаш ага-да игенчлирәк гепледи. Хорезми:

— О вагт болан ваканы, бизи ямланланың адыны айдан болсам, онда сиз онуң «дерисине саман дыкардыңыз» ахыры — дийип, йылгырып, Абдылмәлигиң йүзүне серетди. Ол болса:

— Шейден болсак, нәме, алымларың саны азалармыды? — дийди.

— Ёк, онуң ялылардан дынылса, алымларың хатары арассаланарды. Йөне мен о вагт башгарак пикир-

дедим. Бир языкдан эр өлмез, белки, ялңышына дүшүнер, ондан ёкаррак болмак герекдир дийип пикир этдим. Йөне онуң меркини бердим.

— Мухаммет жан, ол нәкесиң кимдигини нәдип билениңизи бир бизе айдып берсене — дийип, Хабаш ага Хорезмини гыссады.

— Хабаш ага, мен ол хакда гүррүң берерин. Йөне нахардан болан болсаңыз, төвир галдырып бериң, соң гүррүңи довам этдирерис — дийип, Хорезми жайлашыклы отурды.

Ахмет Мервазы төвир галдырды. Алымлар алмадыр армыдың дашына гечдилер. Хабаш ага хер бири кәкилигиң юмуртгасы ялы гара үзүмиң бир хошасыны элине алып:

— Мухаммет, иним, ханы, яңкы гүррүңиң ызыны айтсана — дийди.

— Хава, арадан дөрт-бәш гүн геченсоң, ол мениң яныма гелди.

Ол: «Сизиң ызыңыза тиркәп йөрен ехудыңыздан абрай гарашмаң. Багдатлылар сизе «саг бол» диймезлер» дийди. Менем:

— Яхъя ибн Мансурың нәмеси яранок? — дийип, гөни совал бердим. Нәкес:

— Ехудылары халаян бармы эйсем? — дийди.

— Мундан жогап болмаз, алымы язгарҗак болсаң, онуң ылмы ишлерини, дүзен таблицаларыны оңат өвренмели, акыл элегинден гечирмели. Шондан соң оны өвмек я-да дөвмек болар. Сиз Ибн Мансурың хайсы әсерини окадыңыз? — дийип сорадым.

— Хич эсеринем окамок, оларың маңа герек ерем ёк. Шонуңам илден артык язян зады болмалы дәл. Эмма ол кимдир бирине герек. Шонуң үчинем оны гетергиләп йөрлер. Онларча мусулман велин, гөзе-де иленок.

Ине, шу жогапдан онуң гөриплиги, өзүни өңе итержек болуяндыгы аян болды-да дуруберди. Мен нәмәниң-нәмедигине гөз етирдим. Ол көшкде пикири голдав тапмансоң, мениң яныма гелен болмалы. «Билип гоюң, гөриплик, миллетпаразлык говы задың үстүнден алып бармаз. Адамы яманлап абрай газанҗак болмаң-да, оңат иш язып, ат газаның!» дийдим. Ол сесини чыкарман, мениң иш отагымдан чыкып гитди.

Мениң гүррүңими гаты гөрени үчин «хош вагтыңам» диймеди...

— Халыпам, о тетелли жеззабың саламам герек дәл, саг болам. Олар нәче дашда болса, шонча-да говы болар.

— Абдылмәлик, хак айдяң, йөне арандакы алымы дашда саклап болмаз ахыры. Арадан бирнәче вагт гечейсоң, бир гүн Мамун ибн Решит, ятан ери ягты болсун, маңа шейле дийди:

— Мухаммет ибн Муса, ылымдан-билимден, хатоватдан дашда дуран адам миллетпаразчылык эдйән болса, онда айып хем гөрмели дәл. Йөне алымда шо хили пикир болса, бейлеки халкларың векиллерини йигренсе, оңа нәме дийип болар?!

Мен халыфың айтжак болян пикирине дүшүндим. Йүзүне үнсли середеним үчин менден нәме ислейәндигини билмейәндигими аңан халыф:

— Алымларың арасында бейлеки халкларың векиллерини халаман, «Пайхас өйүнде» агзалачылык дөретжек, бизиң гахарымызы гетирибем сизе берк жеза бердирҗек болян бар — дийди.

Халыф шу сөзлери айдып дурка, шо нәкес мениң гөз өңүме гелди. Эмма мен дил ярман, халыфың өзүни геплетмекчи болдум. Ол мениң пикир эден адамының адыны тутуп:

— Ол сизиң «Тарыхлар китабыңызда» арап басыбалыжыларының язгарылышы нәдогры дийип тапяр. Онуң пикирине гөрә, сиз бейлеки халкың векили боланыңыз үчин араплары йигренип, олары билкастлайын басыбалыжы хөкмүнде гөркезйәрмишиңиз...

— Тагсыр, багышлаң, сөзүңизем бөлйән велин, мен екеже задам галат язмадым. Орта Азия халкларының тарыхы хакда сөхбет ачылян ерде-де хемме зат гүлала-гүллүк эдилип гөркезиленок, гандөкүшикли урушлар язгарыляр ахбетин. Бу тарых, мунда болан вакалар хакда языляр, олары кагыз йүзүнде үйтгедениң билен хакыкат үйтгемез — дийип, мен өз пикирими айтдым.

Халыф күрсүсинден туруп, мениң яныма гелди, голумдан тутуп еримден турузды. Соңра доганларча гужаклады:

— Биз сени олар ялың мүңүсине-де чалышмарыс. Сениң догручыллыгыңа, пәк йүреклидигиңе, йүз гөр-

мездигиңе бизде асла шүбхе ёк. Йөне араңызда бир нәкесиң бардыгыны айдаяйын дийдим. Биз сениң өзүңи-де, илдешлериңи-де оңат танаяс, сизе ынанярыс — дийди.

Шонда мен онуң Яхъя ага-да шылтак атаныны айтмалы болдум. Халыфың ол вакадан хабары бар экен. Баш везир Мамун ибн Решидиң бизи говы гөрйәнини билип, болан вакадан хөкүмдары хабардар эдипдир.

— Сиз шондан соңам шол алымы сакладыңызмы?

— Хава, Хабаш ага, оны сакладым. Халыф онуң ызына ит салып ковмагы маслахат берди. Йөне мен «Ене-де бирнеме сынап гөрелиң, хәзир бир оңат зат язяр дийййәрлер. Белки, бизе ылмы ачыш эдип берер» дийип, ковмазлыга халыфың разычылыгыны алдым. Шондан соң бәш-алты йыллап онуң сеси чыкмады. Эмма ол екеже ылмы иш хем язмады. Мен оны өз гөвегчилигимде сакладым. Хер салар гүрлешенимде, чыны билен ишлейәндигини хабар берйәрди. Ол ылмы жеделлере хем-де чекелешиклере гатнашмаярды. Алымларың улы межлислеринде демини алман отурярды. Гүнлериң биринде ол: «Мениң ылмы ишим тайяр» дийип, бир петде кагызы гужаклап гелди. Ол гапыдан гиренде, йүзи-гөзи үйтгәп гитди. Мунуң себәбини ол жайдан чыкып гиденден соң билдим. Мениң янымда Абдылла барды. «Окап гөрейин, соңра ене-де саташаярыс» дийип, иши алып галдым. Нәкесиң чыкан гапысы япылан бадына, Абдылла нерессе, ятан ери ягты болсун: «Сиз шол адамың ишинем окаман, йүзүнем гөрмәң» дийди. Себәбини соранымда: «Дүйн мен онуң билен Шемси обсерваториясында саташдым. Шонда ол: «Хорезми мени ызарлаяр, язан задымам пүчеге чыкаржак боляр» дийди. Онсоң мен Абдылла шол нәкесиң болуп йөршүни гүррүң бердим. Ишини болса «Сен бир окап гөр» дийип, Абдылмәлиге бердим.

Абдылмәлик чейнәп отуран алмасыны гыссанмач ювутды:

— Гөр, бу гүррүң нireden чыкды! Халыпам хәлиден бәри Хамза ибн Халыл хакда гүррүң эдип отурса нәтжек! Ол бизи масгара этди, ахырда-да оны ковмалы болды.

Хамза ибн Халыл билен болан соңкы ваканы оларың үчүсем билйәрди. Өзүнде зехин болмансоң, ол көп йыллап Абдылмәлигиң ве онуң оглы Мухаммедиң

гечирен тежрибелерини огрынча гөчүрип аляр экен. Йөне ол бир зады билип билмәндир, ягны онуң гөчүрен затлары алымларың ислән нетижелерини бермеди, ташланан нусгалар болса нәтжек! Бу затларың үсти ачылансоң, ол ит масгарасы болупды. Шоңа-да гарамаздан, ол шеррайлык эдип, өзүни огурлыкда тутан адамлары айыпламага сынанышыпды. Бу хабар Хорезмә етенсоң, ол Шемси обсерваториясында ишлейән алымларың хеммесини йыгнамагы Абдылмәлиге табшырып, шол йыгнанышыга өзем гатнашыпды. Шонда Хамза ибн Халылың ылымдан дийсең аз баш чыкаряндыгы аян болупды. Чүнки ол «язан» ишлери боюнча орта атылан соваллары екежесине-де жогап берип билмәндир, гүлки болупдыр.

— Шейле ягдая дүшен болса-да, онуң йүзи дүйәниң дабаны ялы экен. Алымларың өз адына айдан кемсидижи, масгаралайжы сөзлерини эшитмейән ялы болуп, гайтам төверек-дашындакылара чөвжәп башлады. Гөрйән велин, ол нәкес көп йылларың довамында сизиң ганыңызы ичипдир, Мухаммет жан. Хамза масгара болансоңам, сиз онуң өңки эден габахатчылыгыны агзаман оңдуңыз-ай — дийип, Хабаш ага аз-кем нәгилерәк яңзытды.

— Мен «Худай ураны — бендеси урмасын» диен пәхиме эердим. Онсоңам, ол айдылян затлары гөвнүне-де аланок, өз адына айдыляндырам өйденок — дийип, Хорезми өңки болан затлар хакда гүррүң этмәндигиниң себәбини дүшүндирди.

— Йөне, халыпам, сиз оңа өз пикириңизи өрән оңат айтдыңыз. Айдан сөзлериңиз хәзирем мениң ядымда. Сиз олары хут яңыжа айдан ялы: «Хамза ибн Халыл, сиз нәхили ажайып адамың адыны гөтерйәрсиңиз. Ол бизиң мерхеметли пыгамберимизиң арслан йүрекли пәлван агасының адыдыр. Сизиң адыңыз мусулманчылыгы беркитмек, оны капырлардан горап сакламак угрундакы ганлы сөвешде вепат болан герчегиң ады. Сиз — Ибн Халыл, ол ады масгараладыңыз. Сиз пәли бозук адам боланыңыз үчин пәлиңизденем тапдыңыз. Алымлар сиз барадакы пикирлерини айтдылар. Мен олардан артык дегерли зат айдып билжек дәл. Йөне бизиң хеммәмизе бир хакыкат аян болды. Сизиң алымларың йөрән көчесинден йөремәге-де хакыңыз ёк. Хош вагтыңыз, барың, өз багтыңызы башга хүнәрден

гөзләң. Ылым ожагында сиз тетеллилере орун ёкдур» дийдиңиз. Бу сөзлер кәрдешлеримизиң хеммесиниңем гөвнүнден турупды.

— Гелиң, инди ол нәкесиң гүррүңини гоялың! Мен бу ваканы йөне ере ятламадым. Арааңда Хамза ибн Халыл ялы адамлар болса ишлемек өрән кын. Йөне бизиң багтымыза халыфымыз адалатлы, ылымдан баш чыкарян адам болуп чыкды. Болмаса, ол нәкес көпимизиң гүнүмизи буларды.

— Мухаммет жан, сиз өрән догры айдяңыз, эгер шол йыллар хөкүмдар Мамун ибн Решит, ятан ери ягты болсун, болман, Кыяс ялы бири болан болсады, онда бизиң ишимизем ёл алмазды — дийип, Хабаш хасып ховпургап гепледи.

— Кыяс ибн Лут везирлик сүрен үчже йылының ичинде ылма шейле бир зарба урды велин, онуң етирен зыяныны өвезини долмак үчин энчеме он йыллыклар герек болар — дийип, Абдылмәлик Ахмет Мервазының гүррүңиниң үстүни етирди.

Везир ибн Лут барадакы гүррүң Хорезмини енеде гечмише алып барды. Онуң билен эден душушыгы ядына дүшди, везириң хырсыз йүзи гөз өңүне гелди.

— Соңкы йылларда ол мениң гөз өңүмден гиденок. Мен оны Мамун, Мутасым билен деңешдирйәрин. Кыяс ылым-билимде-де, акыл-хушда-да, адамкәрчиликде-де шоларың дөврүнде ишлән везирлериң голайына барып биленок. Хайран галаймалы, онуң чәклилигини бисоватлыгыны асла гөз өңүне гетирер ялы дәл. Йөне нәме, элинде хәкимиет болансоң, ислән задыны этди: мен-мен диен дөвлет ишгәрлери, дин векиллери шонуң гепи билен ёк эдилди. Нәхилем болса, херню ол узак хөкүм сүрмеди. Халыф Васык оны тиз танады, өлмезиниң өң янында везириң ёгуна янды. Кыясың шол везипеде узак отурмазлыгыны мен адалатлы хасап эдйәрин. «Адалат ир-у-гич еңер» дийилйәни чын болса герек. Ол ене-де бәш-он йыл хөкүм сүрен болсады, бизиң гөзүмиз мундан-да көп адалатсызлыклары гөрерди.

— Адалатсызлык зерарлы, серишде болмансоң, алымлар ылмы ачышлар, барлаглар эдип билмедилер. Йөне, Худая шүкүр, бетеринден саклады, алымларың арасында зындана ташланааны, ата сүйредилени, дуран еринде ягырнысындан ак саплы чүмдүрилени болмады.

Достларының Кыяс везириң адына ене-де көп затлары айтжакдыкларыны Хорезми билйәрди. Себәби везириң эден ярамаз ишлери көпди, алымлар болса оларың көпүсинден хабарлыды. Шонуң үчинем ол сөхбетдешлиги башга тарапа совмага чалышып:

— Достлар, өңки везир хакда көп гүррүң эдин, гымматлы вагтымызы йитиренимизе дегенок. Гелиң, говусы, өз ватанымызы, ил-гүнүмизи ятлалың — дийди.

Бу пикири алымлар макулладылар ве тә Гүн яшып гараңкы мазалы гатлышянча, гарры сөвүдиң ашагындакы оекиниң үстүнде өзара гүрлешип отурдылар.

* * *

Хабаш аганың иш отагам эдил Хорезминиңкә чалымдашды. Хорезми, Хабаш хасып, Ибн Мансур, Абдылмәлик ялы атлары ылым әлемине берк орнашан алымларың яшаян хем ишлейән ерлери галаба бир меңзешрәкди. Оларда, озалы билен, ылмы иш этмеге герекли болан затлар барды. Стол, голязмалары саклар ялы сандыклар, астрономия, математика ылымларында уланылян энжамлар, эмели чыралар... барды.

Хамза гапыдан хашлап гиренде, Хабаш ага иш столунын башында отырды. Ол Хорезминиң хызматкәрини гөрен бадына алланичигси болуп лаңңа ериниден галды.

— Хамза, эйгиликмидир, өвзайың бозук-ла? — дийип, ховлукмач сорады.

— Эйгилик нәме ишлесин... Агам... — дийип, хызматкәр сожап демини алды.

Алым совал берсе-де берди велин, ол Хамзаны гөрен бадына бир ярамаз ишиң боланлыгыны аңды. Чүнки Хамзаның йүзи ак тамды. Онда ган-пет ёкды. Онсоңам, хич вагт ол Хабаш хасыбың янына, онда-да онуң иш отагына йүзүниң угруна күрсәп уранокды, яшулының хызматкәриниң үсти билен гелендигини мәлим эдерди.

— Ханы, нәме болды, тизрәк айтсана?! — дийип, Хабаш ага ювдунып, дили тутулан ялы болуп дуран Хамзаны тыссады. Ол болса гайгылы сес билен:

— Тагсырым... тагсырым... агыр ятдайда, бизе бармасаңыз... болжак дәл — дийип, арзыны айтды.

Хабаш ага Хамзадан башга зат сораман, өйүнден

Зак. 664 — 14

гыссаглы чыкып гайтды. Ол ылгап диен ялы барярды. Хамза онуң ызына зордан эерйәрди. Елбойы-да: «Ирден гөренимде-де ганымат ялыды, аз вагтың ичинде оңа нәме болдука, йүрегинден тутайдымыка я келле агырысы гүйҗедимикә?» дийип, Хабаш ага ичини гепледип барярды. Өйлериниң арасы йүз әдимден сәхелче говрак болса-да, алымың гөвнүне мензил болуп гөрүнди. Ол Мухаммедиң ятан җайына күрсәп урды. Хорезми овадан түркмен халысының үстүне язылан галың дүшегиң үстүнде ятырды. Онуң үсти ачыкды. Ёрганы гапдалындады. Алымың гөзлери юмулгыды. Хабаш ага онуң башуҗуна барып, ики дызының үстүне чөкди. Кәрдешиниң мәхирли йүзүне середип, онуң элинден тутды. Элиң энтек совамандыгына гөз етирип, бирнеме көшешди. Ювашлык билен:

— Мухаммет җан, иним, саңа нәме болды? — дийип сесленди.

Мухаммет Хорезми рухы өчен гөзлерини ачды. Ол: «Би сизмидиңиз, Хабаш ага?» дийип, кепән додакларыны гымылдатды.

— Хава, мен, иним, сиз бизи горкузяңыз. Нирәңиз агыряр? Болмаса, тебип чагыраялы.

— Мениң пикиримче, инди тебибиң эдип билҗек задыёк. Аллатагаланың маңа шу дүнйәде берен нурсады тамамланды өйдйән...

— Бейле дийме, иним. Сиз хениз, Алла ёл берсе, яшарсыңызам, дөредерсиңизем. Сиз хениз мениң яшымам яшаңзок ахырын. Мениң яшым етмишден гечди, шонда-да яшасымам гелйәр, ишләсимем — дийип, Ахмет Мервазы оңа гөвүнлик берди.

Хорезми сесини чыкармады. Онуң геплемәге межалы ёкды, ене-де гөзлерини юмды. Хабаш ага илдешине азар бермели дәлдигине гөз етирип:

— Бирнеме ятың, демиңизи дүрсәң, иншалла, гутуларсыңыз — дийип, ериндеп турды. Етим чага ялы бойнуны буруп дуран Хамза дашары чыкмагы үмләп, гапа тарап йөреди. Эйвана чыканларындан соң, Ахмет Мервазы:

— Хамза, ханы, айтсана, нәме болды? — дийип сорады.

— Сиз хошлашып гиденңизден соң, ол ериндеп турды. Иш отагына гечип, голязмалар, китаплар ятан сандыклары шакырдадып ачяндыгыны мен эшитдим.

Догрусы, мен онуң нәме гөзлейәнини башда билмедим, агам!

— О ерде көп эглендими я-да гөзлейән задыны тиз тапдымы?!

— Эп-эслиҗе эгленди, эмма о ерден бош чыкды. Гөзлейән задыны тапмандыр. Шонуң үчинем: «Хамза, иним, бир хили хова етмейән ялы, мен бир даш чыкып гелейин. Оңа ченли сен гадымы грек алымы Птолемейиң «Альмагест» диен китабыны тапып гой» дийип, эмай билен йөрәп гапа чыкды...

— Онсоң нәме болды, Хамза, җанлырак геплесене? — дийип, яшулы хызматкәри гыссады. Эмма Хамза өңки болшуны асла үйтгетмеди. Ол хожайынының халыны өрән тең гөрүп, рухдан дүшүпди. Хорезми бирнәче вагтдан бәри өзүни тапсыз дуйса-да, хич хачан шу гүнки ялы хала дүшмәнди. Хабаш ага билен зордан ики агыз геплешип, гөзлерини юммагы Хамзаның, яшулы алымыңам ховуны мазалы басыпды.

Хабаш ага Хамзадан тизрәк гүрлемеги хайыш этсе-де, өзүниңем ягдайы өверлик дәлди. Хәзир эйванда оңа хова етмән башлады. Хамзаның җогабына гарашман, талың ашагындакы секә тарап уграды. Хызматкәр хем онуң ызы билен йөреди. Олар барып секиниң бир гырасында отурдылар. Хабаш хасып дерини сүпүрип отурышына:

— Хамза җан, иним, ичер ялы совуҗак сув гетирмесең-ә болҗак дәл, агзым гурап гитди — дийди.

Хамза сув гетирмәге ылгады. Яшулы көлегеси җана леззет берйән тала, үстүнде көп сапар отурып, илдешлери хем-де бейлеки алымлар билен сөхбет эден секилерине, элли-алтмыш әдимликдәки әпет тут агаҗына, мивели бага бирлай гөз айлап чыкып: «Эй, Аллам, бейик алым Хорезми инди шу гөзеллик билен бакы хошлашаймалы болармыка?!» дийип ичини гепледи. Онянча хызматкәр эйванда дуран кичиҗик күйзәни алып гелди. Хабаш ага күйзәни ики эли билен тутуп, онуң ичиндәки совук сувдан мазалы ичди, соңра оны ерде гоюп:

— Хамза җан, ханы, гүррүңиңи довам этдир! Соңра нәме болды? — дийип, Хорезминиң башына дүшен күлпети долы билмек ислейәндигини дуйдурды.

— Тагсырым, дашарда-да эп-эсли эгленди — дийип, Хамза өңки геплейши ялы тутук халда гүррүңи довам

14*

этди. — Мен ол китабы тапдым-да, хожайының отагына бардым. Эмма тагсыр ёкды. Бирден бир болмаз зат болан болаймасын дийип даш чыкдым. Ол эйванда-да, секиниң үстүнде-де ёкды...

— Бага тарап ылгамалы экениңиз-дә. Хамза, иним, сен онуң сейил эдйән ёлуна белет ахырын — дийип, Хабаш хасып игенжек ялы этди.

— Хава, агам. Мен сизиң айдышыңыз ялы бага ылгадым. Ол, догруданам, багда экен. Ызындан етдим. Тагсырым ёгынлыгы ики гулач ялы тут агажының дүйбүнде дурды. Оңа сын эдйәрди. Мен онуң янына барып, сесими чыкарман дурубердим. Өзүңиз билйәңиз, Хабаш ага, ол үнсүни бир зада жемләп дуран вагты янында дил ярмак боланок. Онуң өзи дилленди:

— Иним, сенем гелдиңми? Гелениң говы болайды. Ине, икимиз билеже сейил эдерис. Шу тут агажыны мен шу ере гелен йылымыз экипдим. О вагт сен бизиң янымызда дәлдиң. Гөрйәңми, япжагазың боюнда экиниң сувдан хор болмаяны үчин би пәлван агач болды. Бизиң тарапларда шу хили тут агачларындан саз гуралларыны ясаярлар. Бу өрән берк, сагдын агачдыр.

Ол бу әпет тут агажының дүйбүнден башлап тә депесине ченли ене-де бир гезек гөз айлады. Онсоң ювашлык билен ёлуны довам этдирди. Соңра мивели агачларың кәбириниң янында аяк чекип, олары сынлады, херси барада бир зат дийди. Шейдип биз хоз дарагтының астындакы секә барып етдик. Тагсырым секиде отурды, маңа-да: «Хамза, гел, иним, бирнеме дем-дынч алалы. Шу ере етйәнчәм, эййәм ядайыпдырын» дийип, эли билен янындан ер гөркезди. Менем барып отурдым.

Хорезминиң гезеленч эдйән ёдасы хоз агажына етип гутарярды. Агач багың гүнбатар четинде Хорезминиң өйүниң чат маңлайындады. Алым багда сейил эденде, көпленч хоз агажының дүйбүне етип ызына доланарды. Кәвагт ашагына дүшәр ялы зат экитсе, о ерде отурып, ылмы ишлери хакда пикир эдерди. Секижиги велин бәш-алты йыллыкда ясапды. Себәби шо ере етенде, оңа оңатжа дем алмак, демини дүрсемек герек болярды.

— Секиниң үстүнде нәме гүррүң этдиңиз, үйтгешик

бир зат айдан дәлдир-дә? — дийип, Хабаш ага Хамзаның гүррүңиниң ызыны эшитмекчи болды.

— Хава, гүррүң этди. Ол: «Бу хоз агажы биз гөчүп геленимизде-де эдил шу гүнки ялы өсүп отырды, төверегиндәки мивели агачлардан эп-эсли сайланярды. Агач Мамун халыфың атасы ибн Мансур дөврүнде экилипдир. Диймек, би агажың йүз йылдан говрак яшы бар. «Тарыхың китабыны», «Ериң сураты хакдакы китабы» язанымда, шу ере көп гелйәрдим» дийди.

— Эзиз илдешим шу хоз агажының бейиклигине, саясына гуванярды. Өзүниң тарыха дегишли китабыны язып йөрен гүнлери бир гезек шу ерде дүшүшипдик. Мен сизе гелипдим. Хорезми өйде ёкды. Шонда сениң өзүң, Хамза, мени хозуң дүйбүне гетирипдиң. Илдешимиң айдан бир оңат заны ядымда. «Агам, тарыхда хер хили шахслар габат гелйәр. Мерхеметли пыгамберимиз Мухаммет, дөрт чарыярлар, Ибн Мансур дагы мениң гөзүмиң өңүнде хут шу хоз агажы ялы әпет болуп дурлар. Гынансагам, көп йыллап хөкүм сүрен нәкеслерем бар. Өзүм-ә шолары бейик шахс хасап этжек дәл. Йөне нәме, агам, тарых тарых боляр. Ол гечен зат, гечен заны болса үйтгедип болмаяр. Олар ялыны йигренсеңем, олары тарыхдан өчүрип ташлап болмаяр». Хава, шей дийипди. Бейик адам бейик боляр-да. Мухаммет оғлының бейиклигини ыкрар эдерлер — дийип, Ахмет Мервазы өз-өзи билен геплешйән ялы гепледи.

Хамза одукды:

— Агам, догры айдяңыз. Хожайыным өзүниң пайхаслы пикирлерини маңа-да айдярды. Хут шу гүнем хозуң дүйбүнде секиде отуран махалымызда: «Хамза, иним, мен бүтин өмрүми ылма багыш этдим. Шол себәпли өйүми, машгаламы, ил-гүнүми ташлап, шу ере гелдим. Мени бу ере зор билен гетирен адам ёк. Ынсана хас көп ягшылык эдерин диен дуйгы билен яшадым хем ишледим. Дурмушымы тәзеден башламалы болайсадым, ене-де шу ёл билен гидердим» дийди.

Ара үмсүмлик аралашды. Акылдарың бу сөзлери хожа Мерваз билен хызматкәр Хамзаны бипервай гоймады, ойлара атарды. Хабаш ага: «Иним Мухаммет, менем хут шол сендәки ниет шу ере гетирипди. Адамзада хызмат этмекден белент зат ёкдур. Сен бу хакыката өрән ир дүшүнен адам» дийип ичини геплетсе,

Хамза; «Шулар ялы ынсанпервер адамлар өлмели дәл. Мениң хожайынымың казасы долайдымыка, мен муны хич хачан бейле ягдайда гөрмәндим?! Шу гезек аманадыны табшырмаса, узак яшар. Хей, Мухаммет ал-Хорезми ялы бейик адамлары гара ере рова гөрүп болармы?» дийип өртенйәрди.

Хабаш хасып секиниң үстүнден турды, гезмеледи, бага, Хорезминиң тамына серетди. Хамза-да еринден турды. Ол сесини чыкарман, гөзлери билен яшулының херекетини ызарлаярды. Бу ягдай узага чекмеди. Хабаш ага гелип секиде отурды. Соңра:

— Хамза жан, соң нәме болды?! — дийип сорады.

— Соңрамы?! Хава, хозуң дүйбүнден ювашлык билен йөрәп гайтдык. Тагсырым агачлара хырыдар гөз билен гараса-да, сесини чыкарман гелйәрди. Эмма әпет тудуң янына геленимизде: «Хамза, иним, шу ерде бир дызымызы эпели, мен өе етип билмен, бирнеме дем алалы» дийип, ябың боюндакы чайрың үстүнде отурды. Менем янында отурдым. Тагсырым маңа гарап дилленди: «Ядыңдамы, бу багда ишлән вагтларымыз өзүмем отурмаздым, сенем отуртмаздым. Янымыза «арма» дийип гелен адамларам ишледердик?!» дийип йылгырды. Хей, о гүнлерем ятдан чыкармы? Хава, онсоң хожайыным сәгинди. Ол, догруданам, шо вагтлар сагдынды, гүйчлүди. Көп вагтыны китабың үстүнде гечирйән, агшамларына йылдызлары санаян адам ажайып багбан болар дийселер ынанмаздым. Эмма 30 йыллап Мухаммет аганың янында ишледим, онуң озал ташланан багы гүлзарлыга, бол мивели ере өвренини гөрдүм. Онсоң мен ненең онуң түйс багбандыгына ынанмайын? Йөне мен хожайыныма бу пикири айтмадым. Менем йылгыран болуп; «Мухаммет ага, о вагтлар сиз бизиң хеммәмизем мазалыжа дерледидиңиз. Нетижеде оңат баглы болдук» дийдим.

Соң биз тудуң саясындан турун гайтдык. Мухаммет ага тә шу ере гелйәнчәк геплемән гелди. Ол секиниң үстүне язылан халыда отурман, бизиң хәзирки отурышымыз ялы, секиниң гыражыгында отурды. Онуң йүзи гулакларының дүйби чыгжарыпды. Өзүңиз гөрүп дурсуңыз, агам, гүйз башланына гарамаздан, гүндизлер ыссы боляр. Үстесине-де нәхошлук. Саг адамы дей басяр, нәсаг дерлемән нәтсин?! Мен секиде отурман онуң гаршысында дурубердим. Ол келлесини галдырып, гөзлерини маңа дикди. Мени сынлады, соңра гапакларыны юмды, чаларан узын кирпиклери онуң гөзлерини япды.

Шейдип аз салым дурансоң, ене-де гөзлерини ачды. Шонда: «Ине, иним, ягдай шейле, ягты дүнйә билен хошлашмалы вагтам гелип етди» диййән ялы гөрүнди. Мениң йүрегим жигләп гитди, алжыраңңылык арасашды. Муны дуян алым, чалажа йылгырды:

— Грек алымының китабыны тапдыңмы? — дийип сорады.

Мен:

— Хава, Мухаммет ага, тапдым, оны шу ере гетирейинми? — дийдим.

Ол:

— Ек, иним, сен маңа көмеклеш, мен өе етейин — дийди.

Мен онуң голтугына гирип, өйүне әкитдим ве дүшегинде ятырдым. Ол Птолемейиң китабыны алып бермегими сорады. Китабы элине алып сыпалашдырды. Соңра онуң гатларыны ачып окамага башлады. Бирселлем окансоң, ене мени чагырды:

— Хамза, иним, сен бу ердеми? Ханы, гел бәри, ме, шу китабы алан ериңе әкит-де гой! — Мен онуң янына гелип, китабы элинден аланымда, мени саклады:

— Хамза жан, иним, Птолемей көп тараплы алым болупдыр. Бу акылдар астрономиядан, математикадан, географиядан ажайып китаплары языпдыр. Бизиң заманымызың алымлары Птолемее улы миннетдарлык билдирйәрлер. Элиңдәки китапда гадымы халкларың астрономиядан топлан билимлериниң хеммеси диен ялы йыгналып язылыпдыр. Халыф Мамуның какасы Харун Решит, ятан ери ягты болсун, бу китабы арап дилине терҗиме этдирипдир.

— Саңа-да, иним, ол көп зады өвретди велин, бу алым хакда озал хич зат айтмандыр өйдйән.

— Ек, агам, бу китап барада мениң дүшүнжәм ёкды. Мухаммет ага мени хатлы-соватлы этди. Мен …линчәм ондан миннетдардырын — дийип, Хамза хамсыкды, гүрләп билмеди. Онуң ягдайына дүшүнен …шулы:

— Хамза жан, хамсыкма, белки, Мухаммет жан

гутулар. Мен яңыжа онуң гапдалында «Алжебр ве алмукабаланы» гөрдүм-ле — дийди.

— Хава, «Альмагести» гайтарып беренсоң, ол «Алжебри» гетирмегими буюрды. Мен гетирип бердим велин, оны элине алып маңлайына дегирди, соңра йүрегиниң үстүнде гоюп: «Мениң эзиз перзендим, көп адама ягшылык этҗекдигине ынанян» дийип пышырдады-да, китабы гапдалында гойды. Соң гөзлерини юмды, бу ягдая мениң йүрегим ярылара гелди. Онсоң сизиң ызыңыздан ылгадым.

— Ягшы эдипсиң, иним. Инди, бар, Абдылмәлик өйүнде болса чагыр, болмаса-да ызындан адам ибер. Ол обсерваториядадыр, башга гидиҗен ери ёкдур. Мен болса хәзир Хорезминиң янына барайын — дийип, Хабаш ага еринден турды.

Хамза гыссанмач гүрледи:

— Сизиң ызыңыздан баряркам, йүзүмиң угруна Абдылмәликлере-де совулдым. Ол өйүнде ёк экени. Агтыгы Омар обсерватория онуң ызындан гитди, олар әййәм гелйәндирлерем.

— Муны оңарыпсың, иним. Йөр онда, Мухаммедиң янына баралы, гөзүни ачмадымыка?

— Сиз эйванда гарашың, мен юващҗадан гирип, ондан хабар тутайын. Эгер-де ятан болса, онда укусыны бозмалың!

Хабаш ага Хамзаның пикири билен ылалашды. Хамза юващлык билен гапыны ачып җая гирди. Хорезми гөзүни ачып ятырды. Хызматкәри өе гирен бадына:

— Хамза, иним, ханы, Хабаш ага ниреде, мен иркилҗен экеним, оңа айтҗак затларым барды?! — дийип, пессай сесленди.

— Хабаш ага хәзир эйванда отыр, хә диймән Абдылмәлигем гелер. Ягдайыңыз ненең, Мухаммет ага, сиз мени гаты горкуздыңыз?!

— Ягдайым хич ненең дәл, иним. Йүрегимиң авусы айрылышан ялы болды. Мениң эгиндешлерими чагыраның говы болупдыр. Хамза, сен маңа көп йыллап хызмат этдиң. Өзем диңе бир иер-ичер ялы затларымы тайярламан, өйүң арассачылыгы билен мешгул болман, эйсем мениң ылмы ишлерими гөчүрмшмәге-де, гереклн голязмалары, китаплары сандыкдан гөзләп тапмага-да көп көмек этдиң. Мен сени өзүмиң мәхрибан иним хасаплаян. Мен сенден мүңде бир разы, гөвнүңе деген ерим болса, артык сөз айдан болсам, мениң гүнәми геч!..

— Мухаммет ага, мен сизден разы болмасам, нәхили бор? Мен адам шекилли дурмушы диңе сизиң яныңыза гелип гөрдүм. Өзал хызмат эден өйүмде гапыдакы итлерини-де менден говы гөрердилер, хич махал мениң адымы тутмаздылар. «Етимче», «Етимче, нирә ёк болдуң?», «Иен чөрегиң бурнуңдан гелсин»... ялы сөзлерден башга зат эшитмездим. Сиз велин, маңа хемише «Хамза җан», «Иним» дийип йүзленйәңиз Узак яшаң, сиз мени адам этдиңиз, мертебәми сакладыңыз. Элипбийи билмедик халыма хат өвретдиңиз, улы алымлар билен сөхбет эдениңизде-де мени яныңыздан ковмадыңыз, агам! Худай ёл берсе, бирки гүнден саг-аман аяга галарсыңыз, ене-де өңкүмиз ялы яшарыс, ишләрис — дийип, Хамза шадыянлыга салып гүрлемәге чалышды.

Мухаммет Хорезми өз ягдайыны назара алып, эгиндешлери, дост-ярлары билен хошлашмагың вагтының етендигини сызярды. Бирнеме ганыматлашмагың вагтлайынчадыгыны, адам пакырың аманадыны табшырмагының өң янында бир сагалан ялы боляндыгыны ол билйәрди. Хамзаның сөзлерини диңләп болансоң:

— Сагҗа бол, иним, менден разы болсаң боляр. Инди болса Хабаш аганы чагыр! — дийди.

Хамза сесини чыкарман гапа чыкды. Хорезми гапдалында ятан «Алҗебри» алып, гурсагының үстүнде гойды. Оны сыпалап: «Сен дүнйә индиң, менем бу дүнйә билен хошлашян. Эмма гынанамок, чүнки сен узак яшарсың, мен муңа чуң ынанян, мениң ызымы тутҗак перзендим сенсиң!» дийип пышырдады. Онянча-да гапы ачылып, Хабаш ага, Абдылмәлик, Мухаммет ве Омар дагы җая гирдилер. Оларың ызы билеңем Хамза гирип гапыны япды-да, шол ерде-де дуруберди. Хорезми илдешлерини гөрүп йылгырды: «Гелиң, гечиң. Мухаммет җан билен Омар җанам геләйипдир-ов! Ханы, дик дурман отурың! Хамза җан, сенем, иним, мениң эгиндешлеримиң ве илдешлеримиң бирисиң. Гел, мениң голайымда отур, йөне гапыны ачып гой, бирнеме ховам етмеҗек боляр» дийип, далҗыгак ялы гепледи.

Отаг улуды, гинди. Онуң ховасам дымыксы дәлди.

Хорезми йылгыран болса-да, илдешлерини гөрен бадына, йүрегиниң гүрсүлдиси гүйҗәп, деми-демине егмән башлады. Хамза гапыны ачансоң, Хабаш ага оңа: «Пенҗирәни ачай» дийип ышарат этди. Отага тәмиз хова күрсәп урды.

— Мухаммет җан, яңы бизи гаты горкуздыңыз. Худая шүкүр, хәзир-ә ягдайың оңат, белки, бизиң Хамза билен башдан гечирен гайгы-гамларымызың гечдиги болсун. Ханы, элиңизи бир тутуп гөрейин! — дийип, Хабаш хасып Хорезминиң элинден тутды. Хорезминиң эли совап уграпды. Яшулы алым эгиндешиниң өмүр танапының гырылянлыны, пеллә голай гелендигини аңды. Шейле болса-да, сыр билдирмезлиге чалшып:

— Түвелеме, дамарларың уршы говы, горкар ялы зат ёк — дийди.

— Иншаалла, халыпам, аяга-да таларсыңыз. Дүйн обсерваторияның алымларына якын вагтда гелерин дийип, сөз бердиңиз ахбетин. Сөзүңизде тапылмалы боларыс — дийип, Абдылмәлик хем бейлеки элинден тутды.

Мухаммедем бир зат дийҗек болуп: «Халыпам...» дийди велин, Хорезми ысгыны гачып барян саг голуны ёкары гөтерип: «Саклан!» диен ышараты этди. Мухаммет ибн Абдылмәлик сөзүни довам этдирмеди. Хорезми гозганды, гөзи билен Хамзаны гөзледи. Вепалы хызматкәр онуң ниетине дүшүнди. Гапдалда өрүлип гойлан ёрган-дүшеклериң үстүндәки яссыклардан бирини алып, деррев хожайынының янына гелди. Хабаш ага Хорезминиң гурсагындакы «Алҗебри» алды. Абдылмәлик болса халыпасыны гуҗаклап, онуң гөвресини дикелтди. Хамза онуң аркасына үч яссыгы дирешдирип, дик отурар, аркайын дем алар ялы этди. Бирнеме җайлашансоң:

— Сөзүңи бөленим үчин, Мухаммет җан, оглум, менден гаты гөрме. Биз — алымлар бир зада... хава, бир зада оңат... оңат дүшүнйәрис. Херки задың өз башланян... ве тамамланян пурсаты бар. Адамың өмрем шейледир... Маңа берлен шол пурсат... шу гүн... тамамланяр... Эзрайыл перишде эййәм бизиң арамызда. Ол: «Эгиндешлериңе, илдешлериңе... айтҗак задыңы... тизрәк айт!» дийип, мени гыссаяр. Шонуң үчинем, сиз менден хич зат сораман, айтҗак... затларымы диңләң...

Хассаның агзы гурап, дилини ялап уграныны гөрен Хамза деррев сув гетирип, онуң агзына тутдурды. Бирки овурт сувы ичен Хорезми гөзүни юмуп, бирсалым дем алды. Соңра ол гепләп башлады:

— Эзизлерим, мен өзүмиң ыкбалымдан разы. «Өмрүм бидерек гечди» диер ялы дәл. Бейик Алла мени ене-де бир гезек дүнйә индеренде-де мен шу ёлы сайлап алардым. Чүнки мен өмрүмиң көпүсини сизиң ялы хакыкы адамлар... ажайып адамлар билен гечирдим. Дурмушымызда шатлыклы гүнлер көп болды. Херимизиң язан, шовлы чыкан китабымыз хеммәмизиң гуванҗымыз болды... Хер биримизиң шовсузлыгымыза я-да гынанҗымыза биле гынандык. Биз — алымлар бир машгала болуп яшадык ве ишледик... Шейле болмадык болсады, биз дүйпли иш эдип билмездик. Сизе этҗек биринҗи весъетим — агзыбирлигиңизи, достлугыңызы саклаң... оны мүмкин болдугыча беркидиң, шейтсеңиз, хемише яшлар үчин оңат нусга боларсыңыз...

Хорезми индики айтҗак болян задыны пикирленйән ялы дымды. Кәрдешлериниң хич бирисинден сес чыканокды. Олар Мухаммет Хорезминиң айдян сөзлериниң екеҗесини-де сыпдырман диңләп отырдылар. Махрибан достларының, халыпаларының, ажайып ынсаның өмүр ёлуның паявлаяндыгыны алымлар өз гөзлери билен гөрүп отырдылар.

— Хабаш ага, Абдылмәлик, сиз билен онларча йылың довамында ылмың-билимиң гүллемеги үчин жепа чекдик... Шу дөвүрде Яхъя ибн Мансур, Абдылла, Хүсейин... ялы герчеклеримизи йитирдик. Инди болса гезек мениңки. Адам дүнйә гитмек үчин гелйәр. Хеммелерем өлмели. Шонуң үчинем, икинҗи весъетим: «Хорезмли алым Мухаммет Муса гитди» дийип, матам тутмаң. Өз ишиңизе берк япышың, ылмы ачышлары эдиң, мени араңызда ялы дуюң. Казасы долуп, араңыздан гиден илдешиңизиң ёкдугыны билдирмәң. Шейтсеңиз мен мазарымда аркайын ятарын.

Хабаш ага, Абдылмәлик, сизден этҗек айратын бир хайышым хем бар. Хорезмдир Мервден Багдада гелйәнлер көп. Сиз хат язып, бәри гайданлардан ата ватанымдан, эне топрагымыздан бир гысым гум ге-

тирмеклерини товакга эдиң. Ол гумам мениң мазарымың үстүне үйшүрилен гума гарың. Шонда мен өзүми ватанымда, өзиз илимиң, вагтындан ир солан Рейханамың янында ялы дуярын.

Отуранларың кәбириниң гөзүне яш гелди. Ят ерде демини санап ятан герчеге нәхили теселли бержеклерини билмедилер. Сеслерини чыкарман, диңлемеклеринем хассаның өзи хайыш эдипди. Төверек-дашында отуран бу адамлар хич хачан онуң райыны йыкмандылар, айданына «дәл» диймәндилер. Хамза хожайынына ене бирки овурт сув берди. Хорезми сувы овуртлады, ысгынсыз, сөнүп барян шем ялы межалсыз гүрледи:

— Мәхрибан илдешлем, кабул этсеңиз, менде енеде бир весъет бар. Хамза жан отуз йыл бәри мениң шу өйүң оды билен гирип, күли билен чыкды. Мениң оглум болан болса-да, маңа Хамзадан оңат хызмат этмезди. Муны сизиң хеммәңиз билйәңиз. Шу адам мениң хем оглум, хем гызым, хоссарым. Шу өйи, онуң ичиндәки затлары мен шуңа мирас галдырярын. Герек еринде сиз мениң шу айданларыма шаят болуп, түвгечиң! Онсоңам, мениң иними хич хачан гөзден салмаң! Гой, Ярадан... сизиң хич бириңизем... гөзден салмасын! Менден... разы... разы болуң!..

Ине, замананың иң бейик алымының, Гүндогарың шамчырагының иң соңкы сөзлери шейле тамамланды. Ол мәхирли гөзлерини бакы юмды.

Хабаш хасып Хорезминиң гапдалында ятан «Алжебр ве алмукабала» китабыны алып, оны мерхумың күкрегинде гойды. Соңра сожап улудан демини алып:

— Өзиз илдешим, бейик акылдар, ятан ериң ягты болсун! Сиз өлеңзок, эйсем «Алжебрде» ве бейлеки китапларыңызда бакы яшарсыңыз, мен муңа пугта ынанян — дийди.

Бу вагт дашарда бейик ынсаның йитгисине тап гетирип билмедик тебигатам яса батды. Ек еринден булут пейда болуп, гөзяшыны дөкүп башлады. Шемалам ызы перзентсиз галан адам ялы зарын-зарын инледи. Бу гүн олам әгирди билен бакы хошлашярды...

Литературно-художественное издание

БАЙРАМСАХАТОВ НУРСАХАТ

ХОРЕЗМИ

Роман

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Неширятың редакторы Я. Кичиева
Сурат редакторы Ж. Оразбердиев
Техредакторы В. Аннагурбанова

А — 00211
Йыгнамага берилди 21.11.95. Чап этмэге ругсат эдилди 28.03.96. Форматы 84 x 108 1/32. Шертли чап листи 7,5. Шертли-реңкли оттиски 12,87. Шертли учёт-нешир листи 12,77. Тиражы 5000 экз. Заказ № 664.

Түркменистаның Министрлер Кабинетиниң яныидакы
Метбугат барадакы комитетиң «Түркменистан» неширяты,
Ашгабат ш., Ө. Кулыев көчесиниң 31-нжи жайы.

Түркменистаның Министрлер Кабинетиниң яныидакы
Метбугат барадакы комитетиң Мары велаят чапханасы.
Мары ш., Түркменистан көчесиниң 139-нжы жайы.

ХОРМАТЛЫ ОҚЫЖЫЛАР!

«ТҮРҚМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ ҮСТҮМИЗДӘҚИ ЙЫЛДА ПРОЗА ЭСЕРЛЕРИНДЕН ШУ АШАҚДАҚЫЛАРЫ ЧАП ЭТМЕГИ ГӨЗ ӨҢҮНДЕ ТУТЯР:

1. Р. Алланазаров. «Ялралы йүреклер».
2. Т. Эсенова. Сайланан эсерлер.
3. С. Аннасәхедов. «Батт хакында роваят».
4. Ү. Эсенов. «Хазына».
5. Б. Гулов. «Овадан гелин».
6. С. Мырадов. «Сайгаклар».